

УДК 008:398](477)"16/17"

Піщанська Вікторія Миколаївна,
кандидат культурології, доцент,
докторант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
victorya.ps@gmail.com

ДЕКОРАТИВНЕ РІЗЬБЛЕННЯ В КОЗАЦЬКІЙ КУЛЬТУРІ ДОБИ БАРОКО

Розглянуто художньо-стильові особливості козацького різьбярства як одного з найпоширеніших різновидів декоративно-прикладного мистецтва доби українського Бароко. Розкрита образно-символічна природа композиційних, орнаментальних та пластичних особливостей декоративного різьблення XVII–XVIII століть. Доведено, що стилістика козацького різьбярства формувалася на основі релігійно-естетичного синкретизму, під впливом етнокультурних засад українського прикладного мистецтва, спільноєвропейських барокових тенденцій та духовної культури українського козацтва.

Ключові слова: *духовна культура українського козацтва, релігійно-естетичний синкретизм, сакральне мистецтво, декоративне різьблення, художньо-стильові особливості козацького Бароко.*

Пищанская Виктория Николаевна, кандидат культурологии, доцент, докторант Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств.

Декоративная резьба в казацкой культуре эпохи Барокко.

Рассмотрены художественно-стилевые особенности казацкой резьбы как одного из самых распространенных разновидностей декоративно-прикладного искусства эпохи украинского Барокко. Раскрыта образно-символическая природа композиционных, орнаментальных и пластических особенностей декоративной резьбы XVII–XVIII столетий. Доказано, что стилистика казацкой резьбы формировалась на основе религиозно-эстетического синкретизма, под влиянием этнокультурных основ украинского прикладного искусства, общеевропейских барочных тенденций и культуры украинского казачества.

Ключевые слова: *духовная культура украинского казачества, религиозно-эстетический синкретизм, сакральное искусство, декоративная резьба, художественно-стилевые особенности казацкого Барокко.*

Pishchanska Victoriia, PhD in Culturology, associate professor, doctoral student, National Academy of Managerial Staff of Culture and Art.

Ornamental carvings in the Cossack culture of the Baroque period.

Artistic and stylistic features of Cossack carving as one of the most common kinds of decorative and applied arts of Ukrainian Baroque period are considered. In terms of crossing culturology and study of art revealed the figurative and symbolic nature of the compositional, ornamental and plastic features of decorative carvings of the XVII–XVIII centuries. It is proved that the stylistics of the Cossack carving formed on the basis of religious and aesthetic syncretism, under the influence of ethnic and cultural foundations of Ukrainian applied arts, all-European Baroque tendencies and spiritual culture of the Ukrainian Cossacks.

Key words: *spiritual culture of the Ukrainian Cossacks, religious and aesthetic syncretism, sacred art, ornamental carving, artistic and stylish peculiarities of the Cossack Baroque.*

Одним із найпоширеніших у межах культури українського козацтва є декоративно-прикладне мистецтво. Не зважаючи на те, що народні митці у своїй творчості надзвичайно речно дотримувалися традиційних засад етнокультури, саме ужиткові форми декоративного мистецтва були відкритими для засвоєння найновіших художніх тенденцій. Зокрема, у козацькому різьбярстві, разом із дотриманням консерватизму традиційної української культури та зверненням до загально-барокових стильових форм, яскраво позначилися мистецькі новації козацького Бароко. І хоча деякі сучасні науковці (Г. Лозко та ін.) вважають неприпустимим і деструктивно-руйнівним, відповідно до вимог етнокультурного консерватизму, "змішування національного самобутнього з інонаціональним" [2, 78], саме ця дифузійність та стильовий синкретизм виявляють, на нашу думку, унікальність духовної культури українського козацтва, визначаючи автентичність та неповторність козацького мистецтва. З цієї точки зору важливо розкрити статус декоративного різьблення у мистецтві українського Бароко в аспекті єдності його етнокультурних та загальноєвропейських рис, естетичного і сакрального начал у контексті культурології та мистецтвознавства.

Сакральне мистецтво козаків приваблювало дослідників, починаючи з середини ХІХ століття. Для наукового аналізу духовної культури українського козацтва до сьогодні цінними є праці В. Біднова, В. Машукова, Я. Новицького, Г. Розанова, А. Скальковського, Феодосія (Макаревського), Д. Яворницького та інших вчених, опубліковані у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Роль православної релігії у козацькому устрої, своєрідність та неповторність козацького мистецтва розглянуті у праці А. Скальковського "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" [3], вперше опублікованій у 1841 р. Дана робота стала результатом узагальнення вражень автора від мандрівок по містах і селах Запорожжя, вивчення архівних матеріалів з історії Запорозької Січі. Велике значення для історії української культури мають обстеження Нікопольського храму, де науковець побачив чимало артефактів і дорогоцінних для мистецтвознавства речей з Січового Покровського Собору. Прискіпливу увагу різним формам козацького мистецтва приділено у працях найбільшого знавця українського козацтва Д. Яворницького [10; 11], який значною мірою спирався на ідеї єпископа Феодосія (Макаревського) та А. Скальковського.

У ХХ ст. з'явилася низка досліджень, переважно історичного та мистецтвознавчого характеру, у яких вчені також зверталися до питань козацького мистецтва. Насамперед, це праці В. Антоновича, П. Білецького, М. Драгана, П. Жолтовського, Р. Захарчук-Чугай, Г. Логвина, В. Овсійчука, Д. Степовика, С. Тарануценка. Сучасними дослідниками мистецтва запорозького козацтва, публікації яких присвячені переважно Придніпровському регіону, є О. Харлан та Т. Пуларія.

Не зважаючи на достатньо велику кількість наукових розвідок, культурологічне уявлення про світоглядну значущість сакрального мистецтва українського козацтва (в т. ч. у декоративно-ужитковій сфері) залишається, певною мірою, під впливом існуючих упереджень в контексті загальних тенденцій стильового розвитку мистецтва в Україні кінця ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст.

Недостатньо дослідженою є проблема синкретизму релігійного та естетичного в культурі українського Бароко, особливо в декоративному різьбленні, що прикрашало козацькі храми та оселі. Звідси – проблема впливу художньо-стилістичних особливостей козацького мистецтва на формування українського Бароко.

Мета даної статті полягає в аналізі козацького різьбярства доби Бароко з точки зору його стильових особливостей як одного з різновидів українського декоративно-прикладного мистецтва, пов'язаного з художньою обробкою деревини. У зв'язку з тим, що декоративне різьблення формувалося на засадах етнокультури, глибинної релігійності українського козацтва та у силовому полі культурних традицій Бароко, ставиться задача культурологічного дослідження символічної природи орнаментальних та композиційних особливостей козацького різьбярства XVII–XVIII ст. На перетині культурології та мистецтвознавства необхідно розкрити художньо-стилістичні риси декоративного різьблення, що формувалися під впливом глибинних етнічних засад української традиційної культури, загальноєвропейських барокових тенденцій та феномену релігійно-естетичного синкретизму українського мистецтва.

Наукова новизна даної наукової розвідки пов'язана із включенням козацького різьбярства в культурний контекст доби Бароко, з аналізом художньо-пластичного втілення сакральних цінностей у декоративному різьбленні українських козаків. З причини малодослідженості козацької духовної культури як такої, а також через нечисельність відповідних теоретичних джерел з рефлексії козацького мистецтва, до розгляду долучені шедеври художньої обробки деревини, створені у XVII–XVIII ст. на запорозьких теренах. При аналізі долучених культурних артефактів ми виходили з того, що релігійно-світоглядні та художньо-стильові особливості козацького Бароко можна вивести із символіки мистецьких творів, яка базується на єдності мистецтва і релігії у бароковій стилістиці сакрального мистецтва, в т. ч. у декоративному різьбярстві.

Спираючись на промовистий перелік виробів декоративно-ужиткового мистецтва козацької доби: "ткацтво, гутництво, килимарство, меблі, художнє лиття (срібні пояси, гудзики, столові вироби, ювелірні вироби, срібні хрести, зброя, дверні замки, окуття дверей та брам, дзвони), кераміка (посуд, кахлі, якими викладали цілі сюжети), вишивання та гаптування (плащаниці, гаптовані та вишивані ікони)" [6, 197] та ін., можемо засвідчити високий професійний рівень українських майстрів XVII–XVIII ст. Щодо мистецьких витворів, то, на жаль, "зразки окремих напрямів вціліли лише з пізніх часів" [7, 925], тому говорити про стильові особливості еволюції народних мистецьких традицій у культурі українського козацтва вкрай складно. Проте, наявні пам'ятки козацького декоративно-прикладного мистецтва є свідченням його автентичності, унікальності та неповторності.

Підтвердження високого рівня оцінки тогочасного мистецтва знаходимо у науковій літературі. Сучасні мистецтвознавці засвідчують роботу у козаків майстрів-ремесників (ковалі, слюсарі, кравці, кушніри, шевці, теслі та ін.), які жили на самій Січі, в окремих паланках та їх передмістях. Р. Захарчук-Чугай зазначає, що "багато тих ремісників славились своїми мистецькими виробами"

[5, 727]. У Д. Яворницького знаходимо підтвердження такій оцінці, а саме відомості про надзвичайну красу наявних предметів побутової історії – "превосходной работы" [11, 133] та приклади досконалості витворів козацьких митців, "превосходнее" яких "во всей тогдашней России едва ли можно было встретить" [11, 297. Цитуємо мовою оригіналу. – В. П.].

Високомистецьким зразком декоративно-ужиткового мистецтва часів українського козацтва є художня обробка деревини, яскравим прикладом якої є різьблені козацькі сволоки. Різьблення сволок було доволі поширеним у козацькому побутовому мистецтві, про що свідчать численні дослідники, констатуючи факти їх наявності у житлових приміщеннях на Січі, паланках, будівлях зимовників, хуторів, слобод, а також козацьких церков. Козацькі сволоки, як визнають вчені, являють собою "своєрідні закарбовані в дереві документи-літописи" [5, 727], завдяки яким до нащадків дійшли чітко вирізьблені у специфічному шифрованому вигляді написи із зазначенням імен будівничих, років будівництва тощо.

Зі стилістичної точки зору, історико-культурна цінність даного різновиду декоративно-ужиткового мистецтва полягає у його художній функції – яскраво вираженій орнаменталістиці дерев'яного різьблення. Як стверджують сучасні дослідники (О. Харлан), орнаменти, що використовувалися на теренах Нижнього Придніпров'я, фактично не досліджувалися науковцями, і "через нестійкість погано зберігалися, тому вціліла їх незначна частина" [8, 76]. Доволі нечисленні взірці декорування сволок із козацьких церков є унікальним прикладом наочно-го синтезу особливих рис козацького бароко й автентичних ознак традиційного українського ужиткового мистецтва. Орнаментальна мова козацьких різьблень, переважно рослинного характеру, на нашу думку, принципово відображує основні світоглядно-ментальні та етнічно-регіональні особливості українського барокового мислення XVII–XVIII ст. та стилістично співпадає з іншими виявами запорозького декоративного мистецтва.

На козацьких сволоках, різьблених виключно на нижній горизонтальній частині, зважаючи на їх розташування під кривлею, спостерігаємо винятково оригінальні орнаментальні мотиви, що являють собою неоціненну художню цінність та розкривають релігійно-естетичну "душу" козацької культури. Орнаменти козацького різьблення – розетки, квіти, гілочки, листочки, круги, сонечка та інші символічно-умовні нарубки сволок – схематично співпадають із традиційними вишуканими зображеннями у різних варіантах на інших співзвучних декоративних виявах запорозького мистецтва, зокрема "на зброї, бандурах, люльках, порохівницях, окремих видах посуду тощо" [5, 727].

З точки зору стилістики вирізьблені на сволоках орнаменти мають певну геометричну закономірність симетричного розміщення у ритмічному повторенні поспіль в ряд. Візерунки сходяться від протилежних країв до центральної площини, при цьому кожен орнаментальний елемент несе у собі глибинну символічну суть та виявляє первинний автентичний образ української культури, з її сакральністю та етноментальним "антеїзмом".

Особливу роль у декоруванні козацьких сволок відіграють зображені на них християнські символи та уривки молитов, які можемо віднайти як на козацьких сволоках, що зберігаються у музеях України, так і на замальовках складних орнаментальних композицій, зроблених відомими художниками у ХІХ ст. (І. Репін). Наведені приклади демонструють високомистецьку цінність художньої обробки деревини козацьких часів та доводять сакральний "дух" запорозького мистецтва. З точки зору українського Sacrum'у, вони наочно розкривають синкретичне об'єднання релігії та естетики, закладене в основу духовної культури запорозького козацтва. Як підтверджують науковці, фундаментом мистецької козацької культури є церква і віра, яка "охоплює основні галузі декоративно-ужиткового мистецтва, їх функціонування в церковному і домашньому середовищі" [5, 726].

Січова ремісницька різноманітність у козацькому декоративно-ужитковому мистецтві вражає. За свідченнями очевидця козацьких часів Микити Коржа, занотованими Дмитром Яворницьким, козацька церква, зокрема, Січова, завжди відрізнялася благоліпністю, дорогою різницею, пишним церковним начинням [11, 297]. Зважаючи на глибоку релігійність українського козацтва, його сакральний мистецький простір заслуговує окремої уваги. Як слушно зауважують мистецтвознавці, "літургійне середовище козацької церкви до сьогодні викликає подив, захоплення" [5, 726]. Козаки жертвували чималі кошти на потреби православної церкви, фінансуючи як зведення церков і монастирів, так й їхнє облаштування, замовлення та виготовлення коштовного церковного начиння: ікон, плащаниць, аналоїв та інших ритуально-літургійних предметів.

Один із таких унікальних сакральних зразків козацького прикладного мистецтва знаходиться в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького – у фондах, не доступних загальному огляду. Це аналой іконостасу з останньої Січової церкви. Свідчення про іконостас Січової Покровської церкви знаходимо у А. Скальковського: "Іконостас був витонченого різьблення з іконами київського, на італійський манер, живопису, прикрашений срібними окладами, панікадилами й вотумами" [3, 601]. Єдиним цілим з іконостасом був аналой – церковний столик невеликих розмірів, на якому розташовано храмову ікону Покрови Пресвятої Богородиці. Різьблений відповідно до іконостасу аналой являв собою взірць прикладної майстерності, синтетично поєднуючи різьблення й сакральний живопис та визначаючи релігійно-естетичний синкретизм козацького мистецтва.

Дмитро Яворницький, досліджуючи церковні старожитності історичного Запорожжя у 80-х рр. ХІХ ст., в запорозькій церкві села Покровського вперше побачив аналой іконостасу з останньої Січової церкви та описав його: "Аналой, висоти аршин з чвертю, пофарбований яскраво-зеленою фарбою, із різьбою й зі вставленою на ньому іконою, де представлена Богоматір з покровом, яка тримає під ним декілька фігур: на першому плані царя Іоанна й царівну Софію, архієреїв і монахів, а на другому – запорожців; останні представлені без шапок, із голеними головами, на яких видно чуби" [10, 398–399].

Щодо авторства названого шедеву козацького різьблення та іконописання, то думки дослідників різняться. У фундаментальному науковому виданні "Україна –

козацька держава", яке побачило світ 2004 р., знаходимо фото аналою, де зазначено: "Аналой. Невідомий майстер. Середина XVIII ст. Із січової Покровської церкви в м. Нікополі. Україна. Дерево, гіпс, різьблення, розпис. Н – 94,5 см. ДІМ НКП-612540, І-2908" [5, 731]. Автори даної праці впевнені, що автор аналою залишився невідомим. Проте М. Тихонова, науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, зберігач фондів XVII–XVIII ст., яка безпосередньо працює з козацькою колекцією, припускає, що автором аналою та іконостасу є уродженець Тверської провінції міста Осташкова Сисой Зотів Шалматов [4, 163], якого дослідники називають "різьбярської роботи майстер" [1, 388].

Про Сисоя Шалматова відомо, що змолоду він вчився й працював у російських містах, близько 1750 р. приїхав до Курська й відкрив свою майстерню, де виконував різьбярські роботи для курських й білгородських храмів. Починаючи з 1760-х рр., С. Шалматов працював за запрошенням останнього кошового на Запорозжжі Петра Калнишевського. Скоріше за все, як уважає М. Тихонова, в цей час він і створив іконостас та аналой січової Покровської церкви [4, 163]. Доведення достовірності цього мистецтвознавчого припущення ще попереду, хоча факт авторства в культурології не є головним, важливим є саме артефакт, культурний текст, контекст і підтекст.

До фондів Дніпропетровського історичного музею аналой потрапив у 1905 р., коли з нагоди XIII археологічного з'їзду багато предметів церковної старовини із храмів та церков Катеринославської єпархії було передано до музейної колекції. Свідчення про надходження аналою до музею знаходимо у звіті Д. Яворницького "Отчет Екатеринославскаго обласного музея имени А. Н. Поля: 1905–1906 годов" (запис за № 458) [9, 171]. Відреставрований у 2003 р. реставраторами Дніпропетровського історичного музею С. Передерієм та В. Десятериком аналой і до сьогодні знаходиться у фондах музею.

На Могилянських читаннях 2006 р. М. Тихонова детально описала, що являє собою аналой з іконостасу козацької Покровської церкви Нової Січі [4, 164]. Аналой має вигляд неправильної шестикутної призми зі скошеним верхом на ніжках-кулях. Задня стінка відсутня, оскільки аналой був з'єднаний з іконостасом. Максимальні розміри аналою становлять: висота – 98,5 см, ширина – 52,5 см, глибина – 45 см. У верхню частину аналою вмонтована ікона Покрови Богородиці у восьмикутній рамці, розміри якої складають 36 x 37,5 см. Поле верхньої частини аналою навколо ікони зеленого кольору. Низ аналоя профільований, фарбований різними кольорами – зеленим, червоним, жовтим.

На ажурно різьблених бічних гранях аналою розташовані ікони Антонія та Феодосія Печерських, віднесені до витворів придніпровського іконопису. Зображення Антонія та Феодосія Печерських виконані олійними фарбами по левкасу, обрамлені рамками з фігурним верхом. Кожна грань аналою оточена профільованою рамкою зеленого й червоного кольорів. У різьбленні використаний мотив, складений із двох пружних С-подібних завитків акантового листя (характерних для стилю бароко), вкритих позолотою по левкасу. У виготовленні аналою невідомим автором переважно використано техніку рельєфного та наскрізного різьблення, якими він володів досконало. Митець тонко відчував ритм

та пластичне формотворення орнаментального зображення. Бароково-доцільними є масштабність співвідношення панівних елементів та їх довершень, а також узгодженість геометризовано-рослинних мотивів у гармонійній композиційній цілості.

З аналізу одного із шедеврів козацького різьбярства впливають важливі теоретичні висновки щодо естетики декоративного різьблення у козацькій культурі доби Бароко, ще недостатньо висвітленої в культурологічній та мистецтвознавчій літературі:

1) аналой з Покровської церкви Нової Січі є цінним артефактом козацького декоративно-ужиткового мистецтва з точки зору його самобутньої, показової для українського Бароко, духовно-мистецької суті;

2) можемо з великою долею ймовірності припускати (зважаючи на те, що аналой був єдиним цілим із іконостасом), що тут представлений автентичний мистецький стиль церковного комплексу останньої січової церкви – "козацьке бароко";

3) виявлено регіональні особливості декоративного різьблення на прикладі шедевр у козацького декоративно-ужиткового мистецтва;

4) можемо констатувати блискуче володіння автором різними різьбярськими техніками та його художньо-пластичну майстерність в образотворчому та декоративному жанрах;

5) мусимо визнати, що козацький майстер був добре ознайомлений з основними мистецькими принципами барокового стилю, в т. ч. у декоративно-ужитковому мистецтві;

6) хто б не був автором аналою – Сисой Шалматов чи дійсно якийсь інший і досі невідомий мистець, зрозумілим є те, що майстер, створюючи художній шедевр сакрального призначення, був людиною православною, працював на Січі та сповідував закони козацького братства. Втілений у його різьбярстві український Sacrum, релігійно-естетичний синкретизм зазнав впливу художньо-стильових тенденцій, які побутували на Запорозжжі.

Отже, декоративне різьблення, зокрема, художня обробка деревини в культурі українського козацтва є унікальним феноменом наочного синтезу етнокультурних ознак традиційного українського прикладного мистецтва з урахуванням місцевих особливостей, автентичних рис козацького бароко та європейських мистецьких засад XVII–XVIII століть. Художньо-стилістичне поєднання названих властивостей, на основі синкретичного взаємопроникнення релігії та естетики, закладеного в основу духовної культури українського козацтва, образно відбилися в композиційних, орнаментальних та пластичних особливостях козацького різьбярства, мистецькі витвори якого були широко розповсюджені у козацькому середовищі та збагачують українську художню культуру донині.

Література

1. Історія українського мистецтва : в 6 т. / гол. редкол. М. П. Бажан. – К. : УРЕ, 1967. – Т. 3 : Мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – 439 с.
2. Лозко Г. С. Етнодержавство. Філософсько-теоретичний вимір : курс лекцій / Г. С. Лозко. – Тернопіль : Мандрівець, 2012. – 384 с.

3. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 665 с.
4. Тихонова М. М. Аналой з покровського храму Нової Січі : художні та стильові особливості / М. М. Тихонова // Могилянські читання 2006 р. : зб. наук. праць : Доля музейних зібрань. Ч. 2. – К. : Фенікс, 2007. – С. 161–168.
5. Україна – козацька держава : наукове вид. / Упоряд. Недяк В. В.; Наукові ред.: Щербак В. О., Федорук О. К. – К. : Емма, 2004. – 1216 с.
6. Українська культура в європейському контексті : Книга для студентів і викладачів вищих навчальних закладів / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько; За ред. Ю. П. Богуцького. – К. : Знання, 2007. – 679 с.
7. Українське бароко : у 2 т. / [кер. проекту Д. Наливайко; редкол. : Д. Горбачов, Я. Ісаєвич, І. Ісиченко та ін.]. – К. : Акта, 2004. – Т. 1. – 635 с.
8. Харлан О. В. Народні традиції у релігійному мистецтві Придніпров'я XVII–XVIII ст. [Електронний ресурс] / О. В. Харлан // Праці Центру пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 17. – С. 70–86. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pcp_2010_17_9
9. Эварницкий Д. И. Отчет Екатеринославскаго обласного музея имени А. Н. Поля : 1905 – 1906 годов / Эварницкий Д. И. – Катеринослав : Типография Губернскаго Земства, 1907. – 232 с.
10. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Яворницький. – К. : Веселка, 1995. – 447 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990 – 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. І. – 592 с.

References

1. Bazhan, M. P. (Eds.). (1967). The history of Ukrainian art in the 6 Vol. Vol 3: The Art of the second half of the eighteenth century. Kyiv: URE [in Ukrainian].
2. Lozko, G. S. (2012). Ethnic and state science. Philosophical and theoretical dimension. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].
3. Skalkovsky, A. O. (1994). History of New Sich Zaporizhzhya. Dnepropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
4. Tikhonova, M. M. (2007) Pokrovsky temple lectern with New Sich: artistic and stylistic features Mohyla's readings'06: Coll. Science. works: The fate of museum collections. Part 2. (pp. 161–168). Kyiv: Phenix [in Ukrainian].
5. Nedyak, V. V. (Eds.). (2004). Ukraine – Cossack State. Kyiv: Emma [in Ukrainian].
6. Bohutsky, Y. P. (Eds.). (2007). Ukrainian culture in a European context. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
7. Nalyvayko, D. (Eds.). (2004). Ukrainian Baroque: in 2 vol. Vol. 1. Kyiv: Akta [in Ukrainian].
8. Harlan, O. V. (2010). Folk traditions of religious art Dnieper XVII-XVIII centuries. (pp. 70–86). Labour Centre monuments'10. Vol. 17. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pcp_2010_17_9 [in Ukrainian].
9. Evarnytskiy, D. I. (1907). Report of Ekaterynoslavsk regional museum behalf A.N. Poliy: 1905-1906 years. Katerynoslav: Typography Hubernskaho Zemstva [in Russian].
10. Yavornytsky, D. I. (1995). Zaporozhzhya starina and a remnant of people tales. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
11. Yavornytsky, D. I. (1991). Zaporozhzhya Cossacks history. P.S. Sokhan (Ed.) et al. (Vols. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].